

В. Ф. Старко,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

ПАРАДИГМА КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ Й ПРОБЛЕМА КАТЕГОРИЗАЦІЇ

У статті розглянуто фундаментальні принципи й припущення, що характеризують парадигму когнітивної лінгвістики, яку, своєю чергою, проаналізовано в контексті загальної парадигми сучасної лінгвістики. Встановлено й обґрунтовано ключове значення категоризації для когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: парадигма, когнітивна лінгвістика, категоризація.

В статье рассматриваются фундаментальные принципы и предположения, характеризующие парадигму когнитивной лингвистики, которая, в свою очередь, анализируется в контексте обшей парадигмы современной лингвистики. Установлено и обосновано ключевое значение категоризации для когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: парадигма, когнитивная лингвистика, категоризация.

The article considers the fundamental principles and assumptions characterizing the paradigm of contemporary linguistics. This paradigm is analyzed in the context of a general paradigm of contemporary linguistics. The author establishes and argues for a key role that categorization plays in cognitive linguistics.

Keywords: paradigm, cognitive linguistics, categorization.

Когнітивну лінгвістику (КЛ) не можна назвати молодю наукою, а проте потреба в усвідомленні засадничих принципів дисципліни не зникає. Натомість вона навіть гострішає з огляду на певну роздрібненість, різноскерованість конкретних мовно-когнітивних досліджень, а також неоднорідне ознайомлення й засвоєння навіть найважливіших публікацій у різних регіонах, де розвивається КЛ. Парадигмальні основи КЛ неодноразово висвітлювалися [4; 5; 7; 10]. У нашій розвідці ми ставимо за мету на тлі аналізу засадничих принципів КЛ прояснити місце й роль категоризації в побудові мовно-когнітивних досліджень, позаяк цьому аспекту досі не надавали достатньої уваги.

Принципи КЛ можна схарактеризувати як *малу парадигму* в межах *великої парадигми* постгенеративної лінгвістики. За О. Кубряковою [1], поняття парадигми складається з таких компонентів: 1) настановчо-засновкового (вихідні принципи й припущення науки); 2) предметно-пізнавального (що вважається безпосередньою ділянкою аналізу); 3) процедурного (визнані методи й конкретні процедури аналізу, панівні моделі тощо). Для постгенеративної парадигми дослідниця визнає домінування першого компонента і виводить чотири загальні засадничі настанови: 1) експансіонізм (розширення меж лінгвістики, міждисциплінарність, нові ділянки досліджень, новий матеріал, зближення з природничими науками); 2) антропоцентризм (людина стає «точкою відліку», врахування впливу культури й ментальності); 3) неофункціоналізм (визнання примагу функцій, провідна роль значення, вивчення мови в дії); 4) експланаторність (настанова на пояснення, а не лише опис і класифікацію, і, як наслідок, вихід за межі власне лінгвістичної сфери) [1]. В конкретних випадках вказані настанови мають різну відносну вагу й зазнають модифікації, тому характеризуючи окремий напрямок, варто враховувати конкретне наповнення компонентів.

Окрім настанов парадигму творять і вимоги, що їх повинні задовольняти теорії, що претендують на науковість. За влучним спостереженням Р. Фрумкіної, в історії наук про людину, зокрема й у лінгвістиці, чергуються дві широкі парадигми, причому цей човниковий рух охоплює значні часові відтинки: «одна парадигма – це та, в рамках якої дослідник поводить з об'єктом дослідження так, ніби людину створила єдино природа. Інша парадигма зобов'язує дослідника пам'ятати, що людину створила насамперед культура» [2, с. 104]. Таке маятникове хитання можна пояснити переважною увагою дослідників до однієї групи чинників коштом іншої, тому важливо обирати збалансований підхід. Поза тим, становлення нової парадигми передбачає вироблення нової мови опису, або ж «метамови», та нових методів дослідження – їх часто запозичують із суміжних чи «еталонних» наук. Творення нової метамови часто спирається на метафори, і в лінгвістиці «неодноразово мінявся набір об'єктів, використовуваних як метафори, що слугують моделями» [2, с. 105]. Яскравим прикладом стало захоплення комп'ютерною метафорою, що призвело до її *онтологізації*.

Когнітивна лінгвістика – це не конкретна теорія, а радше «конфедерація» дослідницьких програм, об'єднаних низкою керівних фундаментальних принципів, припущень і постулатів. КЛ належить до функційних підходів, але вирізняється загальною й всеохопною орієнтацією на дослідження тріади «людська мова – мислення – соціально-фізичний досвід» [4]. З погляду когнітивної лінгвістики *мова призначена для операцій із концептуалізаціями* й виконує такі засадничі функції: створення концептуалізацій у мозку адресанта, їх вираження й повідомлення з певною метою та викликання відповідних концептуалізацій у мозку адресата. Ці чотири операції з концептуалізаціями – *генерація, екстеріоризація, комунікація й активація* – лежать в основі усіх застосувань мови та її традиційно виокремлюваних функцій.

Відомі до лінгвістичних побудов у рамках КЛ висувують такі вимоги:

1) дескриптивна відповідність (*descriptive adequacy*) – ця вимога стосується будь-якого лінгвістичного дослідження, адже йдеться про відповідність моделей фактам мови;

2) психологічна реалістичність (*psychological plausibility*) – моделі мають відбивати реальну психічну реалізацію мови й повинні витримувати перевірку даними психологічних досліджень;

3) нейронна реалістичність (*neural plausibility*) – з появою нейронаук і доступненням даних про функціонування нейронного субстрату мозку в процесах, пов'язаних із мовою й мовленням, все частіше виокремлюють вимогу узгодження лінгвістичних моделей із таким типом даних;

4) критерій збіжних доказів (*converging evidence*) – дані, отримані з різних джерел чи різними методами, що підкріплюють модель, підвищують ступінь довіри до неї [9], причому особливу вагу має сумісність з іншими когнітивними здібностями людини. Об'єктом дослідження когнітивної лінгвістики є мова, розглядувана в когнітивному аспекті – як когнітивний механізм для операцій із концептуалізаціями.

Парадигма КЛ тримається на двох засадничих настановах із найвищим пріоритетом, з яких випливає низка наслідків. Ці настанови, що їх сформулював Дж. Лакофф [7], розглянуто нижче з врахуванням робіт [3; 4].

I. Настанова на узагальнення (*generalization commitment*). Ця настанова скеровує дослідників на встановлення й опис загальних принципів людської мови як таких, що впливають із загальних когнітивних здатностей (*cognitive abilities*) людини. Йдеться про настанову на інтегральність, немодулярність мови на відміну від «модулярних» підходів, що сформувалися під впливом праць Н. Чомського й постулюють мову як особливий ізольований модуль, а в межах мови – окремі модулі фонології, морфології, семантики, синтаксису зі специфічною будовою, принципами й навіть типом знань. Когнітивні лінгвісти намагаються виявити спільні риси в різних гранях мови, поширюючи при цьому успішні методи й здобутки з однієї галузі на інші. Наприклад, в лексичній семантиці визнання здобули так звані «прототипові ефекти» (тобто наявність у слів «кращих» й «гірших» референтів) (роботи Е. Рош та узагальнення й розвиток її ідей у Дж. Лакоффа [8]). Звідти це поняття було перенесено й застосовано в галузі морфології, синтаксису та фонології [6; 11].

II. Когнітивна настанова (*cognitive commitment*). Когнітивна настанова висуває вимогу узгоджувати пропонувані пояснення мовних фактів із загальновідомими даними про роботу мозку, отриманими з різних дисциплін, зокрема з когнітивної психології та нейронаук. Отже, йдеться про засадничу міждисциплінарність когнітивної лінгвістики. Когнітивна настанова важливіша за пошук узагальнень: якщо суто лінгвістичні узагальнення суперечать даним когнітивних наук, пріоритет залишають за останніми. Когнітивна лінгвістика прагне не до «внутрішньодисциплінарних» узагальнень, а до зовнішніх, тобто таких, що поєднують мовні явища з немовними й мову з людським пізнанням загалом [5]. Із цього випливає, зокрема, що теорії в КЛ не можуть містити елементи (статичні чи динамічні), що суперечать відомим фактам щодо людського когнітивного механізму. Перевагу надають лінгвістичним моделям, що спираються на встановлені когнітивні властивості, а не тим, що задовольняють суто логічні критерії. Когнітивно реальні узагальнення можуть не узгоджуватися з узагальненнями, отриманими в рамках інших напрямків мовознавства, позаяк до останніх не завжди ставлять вимогу психологічної (й нейронної) реалістичності. Наприклад, розглядаючи лінгвістичні категорії, когнітивні лінгвісти очікують, що вони будуть неklasичними, позаяк такими є переважна більшість природномовних («когнітивних» за Дж. Лакоффом) категорій, що ними послуговується людина. Відповідно реалістичні моделі лінгвістичних категорій варто будувати, згідно з когнітивною настановою, як неklasичні. Натомість постулювання класичних категорій у когнітивній лінгвістиці вимагає емпіричних доказів того, що їхня структура справді гомогенна й прототипових ефектів вони не виявляють. Подібним чином когнітивна настанова змушує з пересторогою ставитися до неструктурованих списків – вони притаманні класичним категоріям, але не властиві когнітивному апарату людини, який оперує, радше, мережами зв'язків. Отже, когнітивна теорія природномовної категоризації – це основа (й у певному сенсі критерій) для виведення узагальнень у когнітивній лінгвістиці. Під таким кутом зору дослідження механізмів природномовної категоризації має двобічну спрямованість – з одного боку, глибиша й увиразнюється наше розуміння фундаментальної особливості мови й мислення, а з другого, уточнюються вимоги до формулювання мовно-когнітивних теорій.

Із повищих настанов випливає низка засадничих постулатів КЛ. В їх аналізі ми спиратимемося на тези, сформульовані в праці В. Еванса [4].

1. Постулат про втілене пізнання (*embodied cognition*) – когнітивний апарат людини, зокрема концептуальна організація, залежать від особливостей взаємодії людського тіла з довкіллям; «природа дійсності не дана об'єктивно, а є функцією від специфічно людського й індивідуального втілення» [4, с. 3]. Це також називають постулатом про втілений досвід (*embodied experience*) або досвідний реалізм (*experiential realism*) [8]. Що стосується категорій, то окрім досить тривіального твердження, що категорії відбивають людський досвід, з'явилися експериментальні підтвердження того, що наявні в мові категорії впливають на сприйняття дійсності людиною, зокрема на сприйняття кольору [12].

2. Постулат про енциклопедизм семантики (*encyclopedic semantics*). Цей постулат не має однозначного тлумачення в різних течіях когнітивної лінгвістики. В кожному разі йдеться про зв'язок семантичних представлень (семантичної структури) з концептуальними (концептуальна структура). Якщо автор когнітивної граматики Р. Ленекер ставить між ними знак рівності, то В. Еванс вважає, що це два окремі типи представлень і що семантична структура дає доступ до певних аспектів концептуальної структури [4]. В англійській мові *red* може позначати що червоний колір, що рудий чи навіть бурий, а *blue* – синій, блакитний чи голубий. Ці значення (конкретні відтінки) не впливають із суто мовних репрезентацій – їх активація в контексті вимагає звернення до концептуальних структур, енциклопедичного знання, досвіду дійсності. Найприйнятнішою формою енциклопедизму є, очевидно, «помірний енциклопедизм», тобто визнання градуального характеру релевантності позамовних даних для семантичного аналізу.

3. Постулат про символічність (*symbolic thesis*) – основна одиниця будови мови (граматики мови) – це символічна одиниця, в якій форма сполучена зі змістом. Р. Ленекер називає її символічним поєднанням (*symbolic assembly*) [10], а конструктивісти – конструкцією [6]. Символічні одиниці охоплюють увесь діапазон від повнозначних слів до схем, зокрема морфеми, цілі слова, ідіоми, синтаксичні конструкції. До того ж, вони можуть різнитися абстрактністю, наприклад, класи слів (частини мови) та відмінкові закінчення й граматичний час мають край абстрактне значення порівняно з повнозначними лексемами. Фактично, йдеться про те, що в мові немає форми без змісту (хай навіть схематичного чи абстрактного). Відтак значення потрапляє в

самий фокус уваги когнітивних лінгвістів. КЛ постулює «лексико-граматичний континуум», на одному кінці якого лежать одиниці з конкретною формою й багатим змістом (повнозначні слова), а на протилежному – одиниці, схематичні й формою, й змістом. Символьні одиниці утворюють ієрархічну мережу за рівнем схематичності. Відношення між більш схематичними символьними одиницями та конкретнішими одиницями, що є їх прикладами, називають категоризацією – в особливому сенсі, який, однак, пов'язаний зі звичним. Сполучуваність мовних одиниць у когнітивній лінгвістиці розуміють як інтеграцію – точніше «монтаж» – символьних одиниць у більші граматичні структури.

4. Постулат про значення як концептуалізацію (meaning is conceptualization) – на відміну від композиційного підходу до значення КЛ передбачає, що мовно виражене значення охоплює концептуалізацію, тобто когнітивні процеси вищого порядку, які можуть бути частково або й переважно немовними. Поєднання символьних одиниць викликає в мозку людини блоки значення (концептуалізації), що постають частково як результат дії немовних процесів інтеграції та інших когнітивних операцій. Під таким кутом зору мовні одиниці служать «підказками» (prompts) для низки когнітивних операцій і залучення фонових знань, внаслідок чого й постає кінцева концептуалізація. Такий підхід усуває штучне розділення між мовним і позамовним знанням і дає змогу досліджувати й пояснювати, як слово передає думку. Мова обмежує варіативність концептуалізації й підказує її моделі й способи. В мовній семантиці *per se* не втілено всього багатства концептуалізацій – вона лише пропонує обмежений набір інструкцій концептуальній системі для відтворення й створення складних ідей [3, с. 8]. Значення мовних одиниць – це тільки частина тих концептуалізацій, що їх вони викликають у мозку людини. Мовні значення занурені в енциклопедичне знання [10].

У підході до значення КЛ вимагає зміни метамови й «моделювальної» метафори. Згідно з наївною теорією (folk theory) семантики, значення містяться безпосередньо в словах та їх сполуках, тобто ефект (значення) приписують видимій причині (мові, мовним формам) [5]. Така теорія відіграє корисну роль у повсякденному житті, у наївній картині світу, проте на рівні наукових досліджень вона є хибною. Тим не менш, таке розуміння значення настільки «очевидне», що воно проникло і в різні напрямки лінгвістики. І справді, твердження про те, що мовні форми *мають* чи *несуть* значення, видається беззаперечним. Насправді ж маємо тут справу з метафоричним зв'язком: значення приписувано мовній формі як об'єкт власникові. Це видно і в багатьох інших конструкціях: *слово набуває значення* (за певних умов), *мовна одиниця втрачає сему* тощо. КЛ відходить від метафоричного уявлення про те, що слово (чи інша мовна одиниця) «несе з собою» значення, й постулює натомість інший зв'язок – слово як «підказка» для конструювання значення/концептуалізації. На метамовному рівні це виявляється в таких конструкціях: *слово викликає/активує таке значення (в певному контексті)*, *слово зазвичай пов'язане з таким значенням/уявленням*, *мовна одиниця вказує на певне значення* тощо. Це один із тих випадків, коли когнітивна лінгвістика здійснює заміну фундаментальної метафорично-концептуальної наукової моделі.

5. Постулат про примат мовного вжитку (usage-based thesis) – мовна структура постає з мовного вжитку [13, с. 5]. Ця теза лапідарно виражає низку ключових положень, а саме: знання мови виводиться з мовного вжитку; знати мову – це знати, як її вживають; мовний вжиток – невіддільна частина мовної організації індивіда, його «мовної системи», «ментальної граматики». Мовні структури висновуються з мовного вжитку, а тому їх не можна вивчати безвідносно до вжитку. Як наслідок, символьним одиницям властивий ступінь вкорінення (entrenchment), себто ступінь усталеності цієї одиниці як рутинної когнітивної процедури (cognitive routine) у мозку мовця [4; 10]. Якщо мовна система є функцією від мовного вжитку, то частіше вживані мовні одиниці мають вищий ступінь вкорінення й більший вплив на мовну систему шляхом задавання взірців, схем вживання, а ці взірці далі формують (й дещо модифікують) мовний вжиток. У такий спосіб забезпечується двосторонній вплив між мовною системою й вжитком. Звідси випливає, що суттєві спотворення мовного вжитку, як-от суржикування, переважання в мовленні окремих одиниць і конструкцій інших мов, засилля іншої мови в мовному просторі соціуму тощо, негативно позначаються на мовній системі покоління мовців, які щойно засвоюють мову.

Ще одним наслідком є надмірність (redundancy) мовної системи. Річ у тім, що одиниці ментальної граматики формуються шляхом абстрагування і схематизації з конкретних символьних одиниць, наявних у вжитку, й організуються в ієрархічну мережу у вимірі конкретності/схематичності, тобто за принципом «схема-приклад» – наприклад, схема «прикметник+іменникова група» (Adj NP) та її конкретні реалізації. Згідно з постулатом про примат мовного вжитку, ця схема вкорінена в довготерміновій пам'яті разом зі своїми конкретними реалізаціями зі збереженням зв'язку категоризації між ними. Отже, і в цьому випадку (організація мовних категорій в ментальній граматиці) спрацьовують механізми природномовної категоризації. Відтак глибше розуміння природномовних категорій, що ними послуговується людина, зокрема роль надмірності в категоризаційних процесах, кидатиме світло й на ментальне представлення мовного знання.

Отже, ознаки сучасної парадигми лінгвістики (антропоцентризм, експансіонізм, неофункціоналізм, експланаторність) знайшли конкретне втілення у двох засадничих настановах та п'ятьох постулатах, що задають «малу парадигму» когнітивної лінгвістики. Згідно з цими парадигмальними принципами, когнітивна лінгвістика належить до функційних підходів до мови й вписується в міждисциплінарну програму досліджень когнітивної науки. Антропоцентризм сучасної лінгвістики висуває проблему вивчення мови як детермінованої насамперед культурою й історією, а не природою. З другого боку, зближення з нейронауками й інтерес до нейронного субстрату мови й мовної діяльності виводять на передній план природну (фізіологічну, нейронну) зумовленість мовних явищ і процесів. Видається, що органічне поєднання й взаємне інформування обох широких напрямків лінгвістичних пошуків може забезпечити бажану рівновагу в парадигмі сучасної когнітивної лінгвістики. Розкриття природи природномовної категоризації відіграє подвійно важливу роль у парадигмі

когнітивної лінгвістики: входить до підвалин «світогляду» КЛ і водночас служить одним із ключових критеріїв, за яким оцінюють мовно-когнітивні моделі. Глибше розкриття процесів категоризації має ключове значення не лише для розуміння мови й мислення, а й для побудови лінгвістичних теорій.

Література:

1. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е. С. Кубрякова // *Язык и наука конца 20 века*. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 144–238.
2. Фрумкина Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология / Р. М. Фрумкина // *Язык и наука конца 20 века: Сб. ст.* – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 74–117.
3. Evans V. *Cognitive Linguistics. An Introduction* / V. Evans, M. Green. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 851 p.
4. Evans V. *Cognitive Linguistics* / V. Evans // *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*. – 2012. – Is. 3. – Pp. 129–141.
5. Fauconnier G. *Methods and generalizations* / G. Fauconnier // *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology*; [Ed. by T. Janssen and G. Redeker]. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1999. – Pp. 95–128.
6. Goldberg A. *Constructions at Work* / A. Goldberg. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 280 p.
7. Lakoff G. The invariance hypothesis: is abstract reason based on image schemas? / G. Lakoff // *Cognitive Linguistics*. – 1990. – 1. – Pp. 39–74.
8. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things* / G. Lakoff. – Chicago, London: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
9. Langacker R. *Assessing the cognitive linguistic enterprise* / R. Langacker // *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology* : [Ed. by T. Janssen and G. Redeker]. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1999. – Pp. 13–60.
10. Langacker R. W. *Foundations of Cognitive Grammar* / R. W. Langacker. – Stanford : Stanford University Press, 1987. – Volume I. – 516 p.
11. Taylor J. R. *Linguistic Categorization* / J. R. Taylor. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 3rd edition. – 308 p.
12. Thierry G. Unconscious effects of language-specific terminology on preattentive color perception / [G. Thierry, A. Athanasopoulos, A. Wiggett et al.] // *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*. – 2000. – Is. 6. – Pp. 4567–4570.
13. Tomasello M. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition* / M. Tomasello. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2003. – 388 p.